

શ્રી મોક્ષ અધિકાર
ગાથા ૨૮૮ થી ૩૦૭
કળશ : ૧૮૦ થી ૧૯૨
પ્રવચન નંબર : ૩૫૭ થી ૩૭૮
કળશ : ૧૮૦

ઉત્થાનિકા :- પ્રથમ ટીકાકાર આચાર્યદેવ કહે છે કે 'હવે મોક્ષ પ્રવેશ કરે છે.'

જેમ નૃત્યના અખાડામાં સ્વાંગ પ્રવેશ કરે છે તેમ અહીં મોક્ષતત્ત્વનો સ્વાંગ પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં જ્ઞાન સર્વ સ્વાંગને જાણનારું છે, તેથી અધિકારના આદિમાં આચાર્યદેવ સમ્યગ્જ્ઞાનના મહિમારૂપ મંગલ કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * હવે (બંધ પદાર્થ પછી), પ્રજ્ઞારૂપી કરવત વડે વિદારણ દ્વારા બંધ^૧ અને પુરુષને^૨
* દ્વિધા (જુદા જુદા-બે) કરીને, પુરુષને—કે જે પુરુષ માત્ર અનુભૂતિ વડે જ નિશ્ચિત છે
૨. * તેને—સાક્ષાત્ મોક્ષ પમાડતું થકુ,
* પૂર્ણ જ્ઞાન જયવંત વર્તે છે. કેવું છે તે જ્ઞાન?
૩. * પ્રગટ થતા સહજ પરમ આનંદ વડે સરસ અર્થાત્ રસયુક્ત છે, ઉત્કૃષ્ટ છે,
* અને કરવાયોગ્ય સમસ્ત કાર્યો જેણે કરી લીધાં છે (—જેને કંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી) એવું છે.

કળશામૃત :-

૧. * પ્રજ્ઞાકકચથી વિદારવાથી બંધ^૧ તેમજ પુરુષને^૨
જુદા જુદા કરીને, હવે જે આત્મઅનુભૂતિમાત્ર છે
૨. * તે પુરુષને, સાક્ષાત્ મોક્ષ પમાડતું જે જ્ઞાન છે
સંપૂર્ણ તે, જયવંત વર્તે છે અહો તે કેવું છે?
૩. * એ સહજ જ્ઞાન પ્રગટ થતા આનંદથી રસયુક્ત છે,
ઉત્કૃષ્ટ છે [સૌથી] અહો ને જ્ઞાન તે કૃતકૃત્ય છે.

૧ બંધ = રાગ

૨ પુરુષ = આત્મા

ગાથા - ૨૮૮ થી ૨૯૦

ઉત્થાનિકા : હવે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ તો, જે જીવ બંધનો છેદ કરતો નથી પરંતુ માત્ર બંધના સ્વરૂપને જાણવાથી જ સંતુષ્ટ છે તે મોક્ષ પામતો નથી—એમ કહે છે :—

- ગાથા :-
- * જ્યમ પુરુષ કો બંધન મહીં પ્રતિબદ્ધ જે ચિરકાળનો,
તે તીવ્ર-મંદ સ્વભાવ તેમ જ કાળ જાણે બંધનો, ૨૮૮.
 - * પણ જો કરે નહિ છેદ તો ન મુકાય, બંધનવશ રહે,
ને કાળ બહુયે જાય તોપણ મુક્ત તે નર નહિ બને; ૨૮૯.
 - * ત્યમ કર્મબંધનનાં પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ, અનુભાગને
જાણે છતાં ન મુકાય જીવ, જો શુદ્ધ તો જ મુકાય છે. ૨૯૦.

ટીકામૃત :-

૧. * હવે કહે છે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે—
આત્મા અને રાગાદિનું દ્વિધાકરણ તે મોક્ષ છે.
૨. * 'છે મોક્ષકારણ જ્ઞાનમાત્ર જ સ્વરૂપનું બંધન તણા'
—કોઈ કહે છે એમ, તે છે અસત્ [જિનવરવચનમાં;]
૩. * કર્મો થકી જે બદ્ધ છે તેને અહો રાગાદિના,
રે સ્વરૂપનું બસ જ્ઞાનમાત્ર ન મોક્ષનું કારણ કદા;
૪. * એ કારણે કે બેડી આદિથી અહો જે બદ્ધ છે,
બંધન તણા જ સ્વરૂપનું બસ જ્ઞાનમાત્ર ન તેહને;
૫. * કારણ થતું નથી છૂટવાનું બંધથી તેને કદી,
આ કથનથી જેઓ સહુ છે કર્મબંધ-પ્રપંચની;
૬. * રચના વિષેના જ્ઞાનમાત્ર જ થી અહો સંતુષ્ટ તે,
[અજ્ઞાની એવા જીવ જે] ઉત્થાપીઆ છે તેમને.

ટીકા :-

૧. * હવે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે
* આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ (અર્થાત્ આત્મા અને બંધને જુદા જુદા કરવા) તે મોક્ષ છે.
૨. * 'બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર મોક્ષનું કારણ છે (અર્થાત્ બંધના સ્વરૂપને જાણવામાત્રથી જ મોક્ષ થાય છે)'
* એમ કેટલાક કહે છે, તે અસત્ છે [—એમ જિનવર કહે છે;]
૩. * કર્મથી બંધાયેલાને બંધના
* સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર મોક્ષનું કારણ નથી,

૪. * કેમકે જેમ બેડી આદિથી બંધાયેલાને
* બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર
૫. * બંધથી છૂટવાનું કારણ નથી.
* આથી (-આ કથનથી), જેઓ કર્મબંધના પ્રપંચની (-વિસ્તારની)
૬. * રચનાના જ્ઞાનમાત્રથી સંતુષ્ટ છે
* તેમને ઉત્થાપવામાં આવે છે.

ગાથા - ૨૯૧

ઉત્થાનિકા :-બંધના વિચાર કર્યા કરવાથી પણ બંધ કપાતો નથી એમ કહે છે :-

ગાથા * બંધન મહીં જે બદ્ધ તે નહિ બંધચિંતાથી છૂટે,
ત્યમ જીવ પણ બંધો તણી ચિંતા કર્યાથી નવ છૂટે. ૨૯૧.

ટીકામૃત :-

૧. * રાગાદિ સંબંધી અહો વિચારની જે શુંખલા,
તે મોક્ષનું કારણ અહો છે એમ કોઈ પણ બીજા;
૨. * લોકો કહે છે તે અસત્ છે [તેનું છે કારણ અહા,]
કે કર્મથી જે બદ્ધ છે તેને વિચારની શુંખલા
૩. * નથી મોક્ષનું કારણ કદી, જ્યમ બેડી આદિથી અહા,
જે બદ્ધ છે તેને અહો આ બંધ વિષયક શુંખલા
૪. * વિચારની, નથી છૂટવાનું બંધથી કારણ કદા,
ત્યમ કર્મથી જે બદ્ધ છે તેને વિચારની શુંખલા;
૫. * તે કર્મબંધથી છૂટવાનું પણ નથી કારણ કદા.
આ કથનથી જે કર્મબંધવિષે વિચારની શુંખલા
૬. * -રૂપ ધર્મધ્યાન વિશુદ્ધ એવા ભાવથી જેની અહા
છે બુદ્ધિ જેની અંધ, તેને ગુરુ અહો સમજાવતા.

ટીકા :-

૧. * 'બંધ સંબંધી વિચારશુંખલા
* મોક્ષનું કારણ છે' એમ બીજા કેટલાક
૨. * કહે છે, તે પણ અસત્ છે;
* કર્મથી બંધાયેલાને બંધ સંબંધી વિચારની શુંખલા
૩. * મોક્ષનું કારણ નથી, કેમકે જેમ બેડી આદિથી
* બંધાયેલાને તે બંધ સંબંધી વિચારશુંખલા (-વિચારની પરંપરા)
૪. * બંધથી છૂટવાનું કારણ નથી
* તેમ કર્મથી બંધાયેલાને કર્મબંધ સંબંધી વિચારશુંખલા
૫. * કર્મબંધથી છૂટવાનું કારણ નથી.
* આથી (-આ કથનથી), કર્મબંધ સંબંધી વિચારશુંખલાત્મક
૬. * વિશુદ્ધ (-શુભ) ધર્મધ્યાન વડે જેમની
* બુદ્ધિ અંધ છે તેમને સમજાવવામાં આવે છે.

ગાથા - ૨૯૨

ઉત્થાનિકા :-“(જો બંધના સ્વરૂપના જ્ઞાનમાત્રથી પણ મોક્ષ નથી અને બંધના વિચાર કરવાથી પણ મોક્ષ નથી) તો મોક્ષનું કારણ ક્યું છે?” એમ પૂછવામાં આવતાં હવે મોક્ષનો ઉપાય કહે છે :-

ગાથા * બંધન મહીં જે બદ્ધ તે નર બંધછેદનથી છૂટે,
ત્યમ જીવ પણ બંધો તણું છેદન કરી મુક્તિ લહે. ૨૯૨.

ટીકામૃત :-

૧. * છે કર્મથી જે બદ્ધ તેને બંધનું છેદન ખરે,
છે મોક્ષનું કારણ અહા જ્યમ બેડીથી જે બદ્ધ છે;
૨. * તેને અહો છે બંધછેદન મુક્તિનું કારણ સદા,
ત્યમ કર્મથી છે બદ્ધ તેને બંધછેદન છે અહા;
૩. * સહુ કર્મબંધથી છૂટવાનું એક કારણમાત્ર આ.
આ કથનથી પૂર્વે કહેલાં જીવ બેય પ્રકારના;
૪. * તેઓ સહુને આત્મા ને બંધના [ભિન્નત્વના],
વ્યાપાર દ્વિધાકરણનાં, મહીં જોડવા પ્રત્યે અહા;
૫. * ઉદમ વિષે પ્રેરીત કરે છે [ચંદ્રઅમૃત મુનિ મહા.]
[નથી જ્ઞાનમાત્ર જ કે વિચારોથી નથી મુક્તિ કદા.]

ટીકા :-

૧. * કર્મથી બંધાયેલાને બંધનો છેદ
* મોક્ષનું કારણ છે, કેમ કે જેમ બેડી આદિથી બંધાયેલાને
૨. * બંધનો છેદ છૂટવાનું કારણ છે
* તેમ કર્મથી બંધાયેલાને કર્મબંધનો છેદ
૩. * કર્મબંધથી છૂટવાનું કારણ છે.
* આથી (-આ કથનથી), પૂર્વે કહેલા બંનેને (-જેઓ બંધના સ્વરૂપના જ્ઞાનમાત્રથી સંતુષ્ટ છે અને જેઓ બંધના વિચાર કર્યા કરે છે તેમને-)
૪. * આત્મા અને બંધના દ્વિધાકરણમાં
* વ્યાપાર કરાવવામાં આવે છે (અર્થાત્ ‘આત્મા અને બંધને જુદા જુદા કરવા પ્રત્યે
૫. * લગાડવામાં—જોડવામાં—ઉદમ કરાવવામાં આવે છે) [-એમ મુનિવર અમૃતચંદ્રાચાર્ય પ્રેરિત કરે છે.]
* [બંધ સંબંધી જ્ઞાનમાત્રથી કે વિચારમાત્રથી મુક્તિ થતી નથી પરંતુ બંધછેદનથી જ મુક્તિ થાય છે.]

ગાથા - ૨૯૩

ઉત્થાનિકા :-‘માત્ર આ જ (અર્થાત્ બંધનો છેદ જ) મોક્ષનું કારણ કેમ છે?’ એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા * બંધો તણો જાણી સ્વભાવ, સ્વભાવ જાણી આત્મનો,
જે બંધ માંહી વિરક્ત થાયે, કર્મમોક્ષ કરે અહો! ૨૯૩.

ટીકામૃત :-

૧. * ચૈતન્યનો ચમકારમાત્ર જ નિર્વિકારી જેહ છે,
એ આત્મના જ સ્વભાવને ને આત્મને જેઓ અરે;
૨. * વિકાર કરનારા સહુ બંધો તણા જ સ્વભાવને
સહુ જાણીને, જે વિરમતો બંધોથી, તે જ મુકાય છે
૩. * સહુ કર્મથી; આ કથનથી આત્મા અને બંધો તણું,
દ્વિધાકરણ બસ મોક્ષનું કારણ નિયમથી જાણવું.

ટીકા :-

૧. * જે, નિર્વિકારચૈતન્યચમત્કારમાત્ર
* આત્મસ્વભાવને (આત્માના સ્વભાવને) અને તેને (અર્થાત્ આત્માને)
૨. * વિકાર કરનારા એવા બંધોના સ્વભાવને
* જાણીને, બંધોથી વિરમે છે, તે જ સર્વ કર્મોથી મુકાય છે.
૩. * આથી (-આ કથનથી), આત્મા અને બંધનું
* દ્વિધાકરણ જ મોક્ષનું કારણ છે એવો નિયમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ આત્મા અને બંધને
જુદા જુદા કરવા તે જ મોક્ષનું કારણ છે એમ નક્કી કરવામાં આવે છે.

ગાથા - ૨૯૪

ઉત્થાનિકા :-‘આત્મા અને બંધ શા વડે દ્વિધા કરાય છે (અર્થાત્ કયા સાધન વડે જુદા કરી શકાય છે)?’

એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા * જીવ બંધ બન્ને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણે છેદાય છે,
પ્રજ્ઞાછીણી થકી છેદતાં બંને જુદા પડી જાય છે.. ૨૯૪.

ટીકામૂત :-

(૧) * [પારિગ્રાહ ૧ : પ્રજ્ઞારૂપી સાધન વડે જ આત્મા અને બંધ જુદા કરાય છે :-]

૧. * આત્મા અને રાગાદિના દ્વિધાકરણના કાર્યમાં,
જે આત્મા કર્તા, કરણ તેના વિષેની વિચારણા
૨. * કરતાં, અહો નિશ્ચયનયે પોતાથી ભિન્ન કરણ તણી,
અભાવ હોવાથી જ ભગવતીરૂપ પ્રજ્ઞા છે અહો
૩. * છેદનસ્વભાવી કરણ, [તેથી કરણ-કર્તા એકમાં;]
પ્રજ્ઞા વડે છેદન કરંતા રાગ તેમજ આત્મા,
૪. * નાનાપણાને પામતા તેઓ જરૂર તેથી અહા,
પ્રજ્ઞા વડે જ દ્વિધાકરણ છે આત્મા ને રાગમાં.

(૨) [પારિગ્રાહ ૨ : હવે પ્રશ્ન થાય છે કે એક જેવા જણાતા આત્મા અને રાગને પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીતે છેદી શકાય છે?]

૧. * અહીં પ્રશ્ન એવો થાય છે કે આત્મા ને રાગ જે,
ચેત્યચેતકભાવથી^૧ અતિ નિકટવર્તી હોઈને;
૨. * બન્નેય તે બસ એક જેવા થઈ રહ્યા [દેખાય] છે,
ને ભેદજ્ઞાન-અભાવથી બસ એક ચેતકમાત્ર છે—
૩. * વ્યવહાર એમ કરાય છે [કે રાગ છે આત્મા અરે,]
પ્રજ્ઞા વડે તેઓ ખરે તો કેમ છેદી શકાય છે?

(૩) * [પારિગ્રાહ ૩ :] તેનું સમાધાન આચાર્યદેવ કરે છે :-

૧. * આત્મા અને રાગાદિના નિજ નિયત લક્ષણની અહા,
બહુ સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિમાં પ્રજ્ઞાછીણી પટકાવતાં
૨. * સાવધ થઈને, તેમને છેદી [જરૂર] શકાય છે,
ત્યમ જાણીએ છીએ અમે [પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ખરે.]

1 ચેત્યચેતકભાવ = આત્મા ચેતક [જાણનાર] છે અને બંધ ચેત્ય [જણાવાલાયક] છે; અજ્ઞાનદશામાં તેઓ એકરૂપ અનુભવાય છે.

(૪) * [પારિગ્રહ ૪ : આચાર્યશ્રી પ્રથમ આત્માનું સ્વલક્ષણ કહે છે :-]

૧. * આત્માનું નિજલક્ષણ અહો ચૈતન્ય છે એ કારણે,
કે તે સહુયે શેષ દ્રવ્યોથી અસાધારણ ખરે
 ૨. * છે, તેથી કોઈ અન્ય દ્રવ્યોમાં નથી ચૈતન્ય તે.
પ્રવર્તતું થકું તેહ^૧ જે જે પર્યયોમાં વ્યાપીને;
 ૩. * નિવર્તતું થકું તેહ જે જે પર્યયો ગ્રહીને અરે,
તે તે સહુ સહવર્તી કે ક્રમવર્તી પર્યય આત્મ છે;
 ૪. * લક્ષિત કરવું એમ તેને—જાણીને લક્ષણ વડે,
અર્થાત્ વ્યાપે જેહ ગુણપર્યય મહીં ચૈતન્ય તે;
 ૫. * તે તે સહુયે ગુણપર્યય આત્મા છે જાણજે,
એ કારણે કે આત્મા તે એક લક્ષણથી જ છે
 ૬. * લક્ષિત, તેથી જણાય છે બસ માત્ર ચેતન લક્ષણે.
વળી તે સહુ સહવર્તી કે ક્રમવર્તી 'નંતાનંત જે;
 ૭. * રે પર્યયો સાથે અવિનાભાવ ચેતનદ્રવ્યને
હોવાથી, ચિન્મયમાત્ર તે આત્મા જ છે [તું જાણજે;]
 ૮. * આવો અહો કરવો જ નિશ્ચય [મોક્ષના સહુ અર્થીએ.]
આત્માનું નિજલક્ષણ અહો ચૈતન્ય [વર્ણવ્યું આ રીતે.]
- (૫) * [પારિગ્રહ ૫ A] (હવે બંધના સ્વલક્ષણ વિષે કહેવામાં આવે છે :-)
૧. * છે બંધનું લક્ષણ અહો તો આત્માથી ભિન્ન જે,
એવા અસાધારણ અહો રાગાદિ [ને દ્વેષાદિ] તે;
 ૨. * એ રાગ આદિક ભાવ સૌ નિજ આત્મા સાથે અહા,
સામાન્યપણું ધારણ કરતા નહિ કદી પ્રતિભાસતા;
 ૩. * એ કારણે કે તે સદા ચૈતન્યના ચમકારથી,
પ્રતિભાસતા જુદાપણે [હોવાથી બેય ચીજો જુદી.]
 ૪. * વળી જેટલું, ચૈતન્ય આત્માના સહુ પર્યય મહીં,
રે વ્યાપતું પ્રતિભાસતું, રાગાદિ પ્રતિભાસે નહીં;
 ૫. * એ કારણે કે રાગ આદિક ભાવ નહિ હોવા છતાં,
હોવાપણું ચૈતન્યનું [સિદ્ધો મહીં] હોતું અહા!

૧ તેહ = તે ચૈતન્ય

* [પારિગ્રાહ પ B : હવે દીપકના દ્રષ્ટાંત વડે જ્ઞાનનું સ્વપરપ્રકાશકપણું સમજાવતાં રાગ અને જ્ઞાનનું ભેદજ્ઞાન આચાર્યશ્રી કરાવે છે :-]

૧. * વળી રાગ આદિ ઊપજે ચૈતન્યની સાથે જ જે, તે ચેત્યચેતકભાવની અતિ નિકટતા હોવાથી છે;
૨. * કિંતુ ન સાથે ઊપજતા તે એકદ્રવ્યપણા લીધે, જ્યમ દીપથી પરકાશવામાં આવતા ઘટ આદિ જે;
૩. * દીપના પ્રકાશકભાવને જાહેર કરતા તે ખરે, પણ નહીં જાહેર કરતા ઘટપણાને તે અરે.
૪. * ત્યમ આતમાથી ચેતવામાં આવતા રાગાદિ જે; જ્ઞેયોરૂપે જે ભાવ જ્ઞાનમહીં જણાતા તે અરે;
૫. * આત્મા તણું ચેતકપણું જાહેર કરતા તે ખરે, [પણ] તે નહીં જાહેર કરતા રાગ આદિકને અરે.

(૬) * [પારિગ્રાહ ૬ : અનાદિનો વ્યામોહ પ્રજ્ઞાછીણી વડે છેદી શકાય છે :-]

૧. * [વસ્તુસ્થિતિ] આવી અહો હોવા છતાં [અજ્ઞાનીને,] આત્મા તથા રાગાદિની અતિ નિકટતાને કારણે;
૨. * નહિ ભેદજ્ઞાન તણો અહો, સદ્ભાવ હોવાને લીધે, નહિ જ્ઞાન—રાગ મહીં કંઈ પણ ભેદ દેખાવાથી તે;
૩. * અજ્ઞાનીને જ અનાદિનો વ્યામોહ [વર્તો] છે ખરે, વ્યામોહ તે પ્રજ્ઞા વડે જ અવશ્ય છેદી શકાય છે.

ટીકા :-

(૧) * [પારિગ્રાહ-૧ : પ્રજ્ઞારૂપ સાધન વડે જ આત્મા અને બંધ જુદા કરાય છે :-]

- * આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરવારૂપ કાર્યમાં
- * કર્તા જે આત્મા તેના કરણ* સંબંધી મીમાંસા**
- ૨. * કરવામાં આવતાં, નિશ્ચયે (નિશ્ચયનયે) પોતાથી ભિન્ન કરણનો
- * અભાવ હોવાથી ભગવતી પ્રજ્ઞા જ (-જ્ઞાનસ્વરૂપી બુદ્ધિ જ)
- ૩. * છેદનાત્મક (-છેદનના સ્વભાવવાળું) કરણ છે.
- * તે પ્રજ્ઞા વડે તેમને છેદવામાં આવતાં
- ૪. * તેઓ નાનાપણાને અવશ્ય પામે છે; માટે
- * પ્રજ્ઞા વડે જ આત્મા અને બંધનું દ્વિધા કરવું છે
- (અર્થાત્ પ્રજ્ઞારૂપી કરણ વડે જ આત્મા ને બંધ જુદા કરાય છે).

(૨) * [પારિગ્રાહ-૨ : હવે પ્રશ્ન થાય છે કે એક જેવા જણાતા આત્મા અને રાગને પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીતે છેદી શકાય છે?]

૧. * (અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે—) આત્મા અને બંધ કે જેઓ
* ચેત્યચેતકભાવ*** વડે અત્યંત નિકટતાને લીધે
૨. * એક (-એક જેવા-) થઈ રહ્યા છે,
* અને ભેદવિજ્ઞાનના અભાવને લીધે, જાણે તેઓ એક ચેતક જ હોય
૩. * એમ જેમનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ જેમને એક આત્મા તરીકે જ ગણવામાં આવે છે)
* તેઓ પ્રજ્ઞા વડે ખરેખર કઈ રીતે છેદી શકાય?

(૩) [પારિગ્રાહ-૩ :] (તેનું સમાધાન આચાર્યદેવ કરે છે :—)

૧. * આત્મા અને બંધનાં નિયત સ્વલક્ષણોની
* સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિમાં (અંતરંગની સંધિમાં) પ્રજ્ઞાછીણીને સાવધાન થઈને પટકવાથી (-નાખવાથી, મારવાથી)
૨. * તેમને છેદી શકાય છે અર્થાત્ જુદા કરી શકાય છે
* એમ અમે જાણીએ છીએ.

(૪) * [પારિગ્રાહ-૪ : આચાર્યશ્રી પ્રથમ આત્માનું સ્વલક્ષણ કહે છે :—]

૧. * આત્માનું સ્વલક્ષણ ચૈતન્ય છે, કારણ કે
* તે સમસ્ત શેષ દ્રવ્યોથી અસાધારણ છે
૨. * (અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોમાં તે નથી).
* તે (ચૈતન્ય) પ્રવર્તતું થકું જે જે પર્યાયને [અર્થાત્ સહવર્તી પર્યાયને અથવા ગુણને] વ્યાપીને પ્રવર્તે છે
૩. * અને નિવર્તતું થકું જે જે પર્યાયને ગ્રહણ કરીને નિવર્તે છે [અર્થાત્ નવી પર્યાયને ગ્રહણ કરીને જૂની પર્યાયથી નિવર્તે છે]
* તે તે સમસ્ત સહવર્તી કે ક્રમવર્તી પર્યાયો આત્મા છે
૪. * એમ લક્ષિત કરવું—લક્ષણથી ઓળખવું
(અર્થાત્ જે જે ગુણપર્યાયોમાં ચૈતન્યલક્ષણ વ્યાપે છે
૫. * તે તે સમસ્ત ગુણપર્યાયો આત્મા છે એમ જાણવું)
* કારણ કે આત્મા તે જ એક લક્ષણથી લક્ષ્ય છે
૬. * (અર્થાત્ ચૈતન્યલક્ષણથી જ ઓળખાય છે).
* વળી સમસ્ત સહવર્તી અને ક્રમવર્તી અનંત

૭. * પર્યાયો સાથે ચૈતન્યનું અવિનાભાવિપણું
* હોવાથી ચિન્માત્ર જ આત્મા છે
૮. * એમ નિશ્ચય કરવો.
* આટલું આત્માના સ્વલક્ષણ વિષે.
- (૫) * [પારિગ્રાહ-૫A] (હવે બંધના સ્વલક્ષણ વિષે કહેવામાં આવે છે :-)
૧. * બંધનું સ્વલક્ષણ તો આત્મદ્રવ્યથી [ભિન્ન]
* અસાધારણ એવા રાગાદિક છે.
૨. * એ રાગાદિક આત્મદ્રવ્ય સાથે
* સાધારણપણું ધરતા (-ધારણ કરતા-) પ્રતિભાસતા નથી,
૩. * કારણ કે તેઓ સદાય ચૈતન્યચમત્કારથી
* ભિન્નપણે પ્રતિભાસે છે.
૪. * વળી જેટલું, ચૈતન્ય આત્માના સમસ્ત પર્યાયોમાં
* વ્યાપતું પ્રતિભાસે છે, તેટલા જ, રાગાદિક પ્રતિભાસતા નથી,
૫. * કારણ કે રાગાદિક વિના પણ
* ચૈતન્યનો આત્મલાભ સંભવે છે (અર્થાત્ રાગાદિક ન હોય ત્યાં પણ ચૈતન્ય હોય છે).
* [પારિગ્રાહ-૫B : હવે દીપકના દ્રષ્ટાંત વડે જ્ઞાનનું સ્વપરપ્રકાશકપણું સમજાવતાં રાગ અને જ્ઞાનનું ભેદજ્ઞાન આચાર્યશ્રી કરાવે છે. :-]
૧. * વળી જે, રાગાદિકનું ચૈતન્ય સાથે જ ઊપજવું થાય છે
* તે ચેત્યચેતકભાવની (-જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવની) અતિ નિકટતાને લીધે જ છે,
૨. * એકદ્રવ્યપણાને લીધે નહિ;
* જેમ (દીપક વડે) પ્રકાશવામાં આવતા ઘટાદિક (પદાર્થો)
૩. * દીપકના પ્રકાશકપણાને જ જાહેર કરે છે—
* ઘટાદિકપણાને નહિ,
૪. * તેમ (આત્મા વડે) ચેતવવામાં આવતા રાગાદિક
* (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયરૂપે જણાતા રાગાદિક ભાવો)
૫. * આત્માના ચેતકપણાને જ જાહેર કરે છે –
* રાગાદિકપણાને નહિ.
- (૬) * [પારિગ્રાહ-૬ : અનાદિનો વ્યામોહ પ્રજ્ઞાછીણી વડે છેદી શકાય છે :-]
૧. * આમ હોવા છતાં
* તે બન્નેની (-આત્માની અને બંધની) અત્યંત નિકટતાને લીધે

૨. * ભેદસંભાવનાનો અભાવ હોવાથી
* અર્થાત્ ભેદ નહિ દેખાતો હોવાથી
૩. * (અજ્ઞાનીને) અનાદિ કાળથી એકપણાનો વ્યામોહ (ભ્રમ) છે;
* તે વ્યામોહ પ્રજ્ઞા વડે જ અવશ્ય છેદાય છે.

* કરણ = સાધન; કરણ નામનું કારક.

** મીમાંસા = ઊંડી વિચારણા; તપાસ; સમાલોચના.

*** આત્મા એક ચેતક છે અને બંધ ચેત્ય છે; અજ્ઞાનદશામાં તેઓ એકરૂપ અનુભવાય છે.

કળશ - ૧૮૧

ઉત્થાનિકા : હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * આ પ્રજ્ઞારૂપી તીક્ષ્ણ છીણી પ્રવીણ પુરુષો વડે
 - * કોઈપણ પ્રકારે (-ચત્નપૂર્વક) સાવધાનપણે (નિષ્પ્રમાદપણે) પટકવામાં આવતી થકી,
૨. * આત્મા અને કર્મ બન્નેના સૂક્ષ્મ અંતરંગ સંધિના બંધમાં (-અંદરની સાંધના જોડાણમાં)
 - * શીઘ્ર પડે છે. કેવી રીતે પડે છે?
૩. * આત્માને તો જેનું તેજ અંતરંગમાં સ્થિર અને નિર્મળપણે
 - * દેદીપ્યમાન છે એવા ચૈતન્યપૂરમાં (ચૈતન્યના પ્રવાહમાં)
૪. * મગ્ન કરતી અને બંધને
 - * અજ્ઞાનભાવમાં નિશ્ચળ (નિયત) કરતી—એ રીતે
૫. * આત્મા અને બંધને
 - * સર્વ તરફથી ભિન્ન ભિન્ન કરતી પડે છે.

કળશામૃત :-

૧. * પ્રજ્ઞારૂપી આ તીક્ષ્ણ છીણી પ્રવીણ પુરુષોથી અહા,
 - અતિ ચત્નપૂર્વક સાવધાનીથી અહો પટકાવતાં;
૨. * આત્મા અને કર્મોની સૂક્ષ્મ સંધિના જોડાણમાં,
 - અતિ શીઘ્ર પડતી કઈ રીતે [આચાર્યશ્રી કહેતા અહા.]
૩. * છે તેજ જેનું અંતરંગે સ્થિર ને નિર્મળ અહા,
 - દેદીપ્યમાન અતિ અહો છે તેહ ચેતનપૂરમાં;
૪. * નિજ આત્માને મગ્ન કરતી ને અહો રાગાદિને,
 - અજ્ઞાનભાવ મહીં નિયત કરતી અહો તે આ રીતે—
૫. * આત્મા અને રાગાદિને કરતી થકી જુદા જુદા
 - સર્વે તરફથી, [ભગવતી] પ્રજ્ઞાછીણી પડતી અહા !

ગાથા - ૨૯૫

ઉત્થાનિકા :-‘આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરીને શું કરવું? ‘એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :* જીવ-બંધ જ્યાં છેદાય એ રીત નિયત નિજ નિજ લક્ષણે,
ત્યાં છોડવો એ બંધને, જીવ ગ્રહણ કરવો શુદ્ધને. ૨૯૫.

ટીકામૃત :-

૧. * આત્મા અને રાગાદિને [સૌથી] પ્રથમ તો તેમનાં,
નિજ નિજ નિયત લક્ષણ તણા વિજ્ઞાનથી સૌ રીત અહા;
૨. * જુદા જુદા કરવા પછી, રાગાદિ છે લક્ષણ સદા
રે જેહનું, એવા અહો બંધો બધા તો છોડવા;^૧
૩. * ને અહો ઉપયોગ છે લક્ષણ સદા જેનું ખરે,
એવા અહો શુદ્ધાત્મને કરવો ગ્રહણ^૨ [મોક્ષાર્થીએ.]
૪. * આત્મા અને રાગાદિના દ્વિધાકરણનું આ ખરે,
બસ છે પ્રયોજન માત્ર કે રાગાદિ સહુને ત્યાગીને;^૩
૫. * શુદ્ધાત્માને ગ્રહણ કરવો [યત્નથી મોક્ષાર્થીએ;]
[દ્વિધા કરીને આમ કરવું રે અહો મુનિવર કહે.]

-
૧. છોડવા = દ્રષ્ટિમાંથી છોડવા.
 ૨. ગ્રહણ કરવો = અનુભવ કરવો.
 ૩. ત્યાગવો = તેનું લક્ષ છોડવું; તેના ઉપરથી ઉપયોગ હટાવવો.

ટીકા :-

૧. * આત્મા અને બંધને પ્રથમ તો તેમનાં
* નિયત સ્વલક્ષણોના વિજ્ઞાનથી સર્વથા જ
૨. * છેદવા અર્થાત્ ભિન્ન કરવા; પછી, રાગાદિક જેનું લક્ષણ છે
* એવા સમસ્ત બંધને તો છોડવો
૩. * અને ઉપયોગ જેનું લક્ષણ છે
* એવા શુદ્ધ આત્માને જ ગ્રહણ કરવો.
૪. * આ જ ખરેખર આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરવાનું
* પ્રયોજન છે કે બંધના ત્યાગથી (અર્થાત્ બંધનો ત્યાગ કરી)
૫. * શુદ્ધ આત્માનું ગ્રહણ કરવું.
* [દ્વિધા કરીને શું કરવું?—શિષ્યના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યશ્રીએ આ રીતે આપ્યો.]

ગાથા - ૨૯૬

ઉત્થાનિકા :-‘આત્મા અને બંધને ભિન્ન તો પ્રજ્ઞા વડે કર્યાં પરંતુ આત્માને ગ્રહણ શા વડે કરાય?’—

એવા પ્રશ્નની તથા તેના ઉત્તરની ગાથા હવે કહે છે :—

ગાથા * એ જીવ કેમ ગ્રહાય? જીવ ગ્રહાય છે પ્રજ્ઞા વડે;
પ્રજ્ઞાથી જ્યમ જુદો કર્યો, ત્યમ ગ્રહણ પણ પ્રજ્ઞા વડે. ૨૯૬.

ટીકામૃત :-

૧. * રે શુદ્ધ એવો આત્મા કરવો ગ્રહણ કોના વડે ?
પ્રજ્ઞા' વડે કરવો ગ્રહણ આ શુદ્ધ એવા આત્મને;
૨. * એ કારણે કે શુદ્ધ આત્માને, સ્વયં નિજને અહા
ગ્રહતાં, કરણ બસ એક છે પ્રજ્ઞા જ માત્ર અહો સદા—
૩. * જ્યમ ભિન્ન કરતાં કરણ એક હતું અહો પ્રજ્ઞા યથા,
ત્યમ [ગ્રહણ કરતાં કરણ છે પ્રજ્ઞા અહો એક જ સદા.]
૪. * તેથી અહો જુદો કર્યો જ્યમ [આત્મને] પ્રજ્ઞા વડે,
ત્યમ ગ્રહણ કરવો તેહને પ્રજ્ઞા [તણા જ કરણ] વડે.

૧. પ્રજ્ઞા = જ્ઞાનનો અનુભવ; જ્ઞાનની પર્યાય, દશા; આત્મિક જ્ઞાન; (માનસિક જ્ઞાન નહીં).

ટીકા :-

૧. * શુદ્ધ એવો આત્મા શા વડે ગ્રહણ કરવો?
* પ્રજ્ઞા વડે જ શુદ્ધ એવો આ આત્મા ગ્રહણ કરવો;
૨. * કારણ કે શુદ્ધ આત્માને, પોતે પોતાને
* ગ્રહતાં, પ્રજ્ઞા જ એક કરણ છે—
૩. * જેમ ભિન્ન કરતાં પ્રજ્ઞા જ
* એક કરણ હતું તેમ.
૪. * માટે જેમ પ્રજ્ઞા વડે ભિન્ન કર્યો
* તેમ પ્રજ્ઞા વડે જ ગ્રહણ કરવો.

ગાથા - ૨૯૭

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે—આ આત્માને પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીતે ગ્રહણ કરવો? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા * પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો—નિશ્ચયે જે ચેતનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર-જાણવું. ૨૯૭.

ટીકામૃત :-

(૧) * [પ્રથમ અન્ય લક્ષણવાળા વ્યવહારભાવોથી ભિન્ન આત્મામાં દૃઢતા કરાવે છે :-]

૧. * નિજ નિયત લક્ષણને અહો અવલંબનારી^૧ જેહ તે,
પ્રજ્ઞા વડે જુદો કરાયેલો અહો ચેતક ખરે;
૨. * આ છું હું ને સહુ અન્ય લક્ષણથી થતાં લક્ષિત જે,
ચૈતન્યલક્ષણથી અલગ લક્ષણ વડે જ જણાય તે;
૩. * આ બાકીના વ્યવહારરૂપ ભાવો બધા ચેતનમયી—
વ્યાપકતણા નહિ વ્યાપ્ય થાતા હોઈને છે મુજ થકી;

૧. અવલંબનારી = જાણનારી

(૨) * [હવે વાચ્યના છ કારક લગાવે છે :-]

૧. * અત્યંત ભિન્ન, હું તેથી છું, મારા વડે—માટે જ ને
મુજમાંહીથી, મુજમાં જ, મુજને માત્ર ગ્રહણ કરું અને
૨. * રે ચેતના બસ એક માત્ર ક્રિયા જ આત્માની અહા
હોવાથી, 'ગ્રહણ કરું છું હું' અર્થાત્ 'હું ચેતું જ છું;'
૩. * છું ચેતતો જ હું ચેતું ને હું ચેતતાથી ચેતું છું,
હું ચેતતા માટે જ, ચેતયિતા મહીથી ચેતું છું;
૪. * હું ચેતતામાં માત્ર ચેતું, ચેતતાને ચેતું હું,
[આ રીત રાગાદિ ક્રિયાથી ભિન્ન મુજને અનુભવું.]

(૩) * [ત્યારબાદ છ કારકરૂપ ભેદોનો પણ નિષેધ કરીને શુદ્ધ ચિન્માત્ર આત્માને ગ્રહણ કરાવે છે :-]

૧. * અથવા નથી હું ચેતતો ને ચેતતા જ થકો નહીં,
નથી ચેતતાથી ચેતતો ને ચેતતા માટે નહીં;
૨. * નથી ચેતતામાંથી અને નથી ચેતતામાં ચેતતો,
નથી ચેતતાને ચેતતો પણ ભાવ એક હું છું અહો;
૩. *: સુવિશુદ્ધ ચેતનમાત્ર એવો ચેતનારો છું અહો,
[પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીત ગ્રહવો?—પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો.]

ટીકા :-

(૧) [પ્રથમ અન્ય લક્ષણવાળા વ્યવહારભાવોથી ભિન્ન આત્મામાં દૃઢતા કરાવે છે :-]

૧. * નિયત સ્વલક્ષણને અવલંબનારી
 - * પ્રજ્ઞા વડે જુદો કરવામાં આવેલો જે ચેતક (-ચેતનારો), તે
૨. * આ હું છું; અને અન્ય સ્વલક્ષણોથી લક્ષ્ય
 - * (અર્થાત્ ચૈતન્યલક્ષણ સિવાય બીજાં લક્ષણોથી ઓળખાવાયોગ્ય) જે
૩. * આ બાકીના વ્યવહારરૂપ ભાવો છે, તે બધાય, ચેતકપણારૂપી
 - * વ્યાપકના વ્યાપ્ય નહિ થતા હોવાથી, મારાથી

(૨) [હવે પર્યાયના છ કારક લગાવે છે :-]

૧. * અત્યંત ભિન્ન છે. માટે હું જ, મારા વડે જ, મારા માટે જ,
 - * મારામાંથી જ, મારામાં જ, મને જ ગ્રહણ કરું છું.
૨. * આત્માની, ચેતના જ એક ક્રિયા
 - * હોવાથી, 'હું ગ્રહણ કરું છું' એટલે 'હું ચેતું જ છું;'
૩. * ચેતતો જ (અર્થાત્ ચેતતો થકો જ) ચેતું છું, ચેતતા વડે જ ચેતું છું,
 - * ચેતતા માટે જ ચેતું છું, ચેતતામાંથી જ ચેતું છું,
૪. * ચેતનામાં જ ચેતું છું, ચેતતાને જ ચેતું છું,
 - * [આ રીતે રાગાદિ ક્રિયાથી અત્યંત ભિન્ન એવી જ્ઞાનક્રિયા વડે હું મને અનુભવું છું.]

(૩) * [ત્યારબાદ છ કારકરૂપ ભેદોનો પણ નિષેધ કરીને શુદ્ધ ચિન્માત્ર આત્માને ગ્રહણ કરાવે છે :-]

૧. * અથવા નથી ચેતતો, નથી ચેતતો થકો ચેતતો,
 - * નથી ચેતતા વડે ચેતતો, નથી ચેતતા માટે ચેતતો,
૨. * નથી ચેતતામાંથી ચેતતો, નથી ચેતતામાં ચેતતો,
 - * નથી ચેતતાને ચેતતો; પરંતુ
૩. * સર્વવિશુદ્ધ ચિન્માત્ર (-ચૈતન્યમાત્ર) ભાવ છું.
 - * [આ રીતે 'આત્માને પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીતે ગ્રહવો?'—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો.]

કળશ - ૧૮૨

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જે કાંઈ ભેદી શકાય છે તે સર્વને સ્વલક્ષણના
* બળથી ભેદીને, જેનો
૨. * ચિન્મુદ્રાથી અંકિત નિર્વિભાગ
* મહિમા છે (અર્થાત્ ચૈતન્યની છાપથી ચિહ્નિત વિભાગરહિત જેનો મહિમા છે) એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય
જ હું છું.
૩. * જો કારકોના, અથવા ધર્મોના, અથવા ગુણોના
* ભેદો પડે, તો ભલે પડે; પરંતુ વિભુ એવા શુદ્ધ
૪. * (-સમસ્ત વિભાવોથી રહિત-) ચૈતન્યભાવમાં
* તો કોઈ ભેદ નથી. (આમ પ્રજ્ઞા વડે આત્માને ગ્રહણ કરાય છે.)

કળશામૃત :-

૧. * જે કાંઈ ભેદી શકાય છે તે સર્વને નિજ નિજના,
લક્ષણ તણા સામર્થ્યથી જુદા કરી, જેનો અહા !
૨. * છે જ્ઞાનની મુદ્રા વડે અંકિત ભાગ વિના સદા
મહિમા, ખરે એવો છું હું બસ શુદ્ધ ચેતનમાત્ર આ.
૩. * જો કારકોના કે અહો ધર્મો તણા વા ગુણ તણા
ભેદો પડે, તોપણ ભલે કિંતુ વિભુ^૧ એવો [મહા;]
૪. * સર્વે વિભાવથી રહિત એવા શુદ્ધ ચેતનભાવમાં,
તો કાંઈ ભેદ નથી [અહો આ રીત ગ્રહજો આતમા.]

૧. વિભુ = દૃઢ; અચળ; નિત્ય; સમર્થ; સર્વ ગુણ પર્યાયોમાં વ્યાપક

ગાથા - ૨૯૮, ૨૯૯

ઉત્થાનિકા :- (આત્માને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર તો ગ્રહણ કરાવ્યો; હવે સામાન્ય ચેતના દર્શનજ્ઞાન સામાન્યમય હોવાથી અનુભવમાં દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને આ પ્રમાણે અનુભવવો—એમ કહે છે :-)

- ગાથા * પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો-નિશ્ચયે જે દેખનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર-જાણવું, ૨૯૮.
* પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો—નિશ્ચયે જે જાણનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર—જાણવું. ૨૯૯.

ટીકામૃત :-

(૧) [પ્રથમ દર્શકપણું અને જ્ઞાતાપણું આત્માનું સ્વલક્ષણ છે એમ કહીને દર્શક આત્માને ગ્રહણ કરાવે છે :-]

૧. * ઉલ્લંઘતી નથી ચેતના દ્રગજ્ઞાનરૂપ ભેદો અહા,
ચેતકપણાની જેમ, તેથી જ્ઞાન ને દર્શન સદા;
૨. * આત્માનું નિજ લક્ષણ જ છે [અતિવ્યાપ્તિ, અણવ્યાપ્તિ વિના;]
તેથી ગ્રહણ કરું છું અહો આ દેખનારો આતમા.

(૨) [હવે દર્શકપણાની નિર્મળ પર્યાયના છ કારકો અસ્તિથી બતાવે છે :-]

૧. (સાધારણ) * 'કરું છું ગ્રહણ' હું એટલે 'દેખું જ છું [મુજને અહા,]
(કર્તા) હું દેખતો જ થકો અહો હું દેખું છું [મુજને સદા;]
૨. (કરણ) * હું દેખતા જ વડે અહો હું દેખું છું [મુજને તથા]
(સંપ્રદાન) હું દેખતા માટે જ દેખું છું [અહો મુજને સદા;]
૩. (અપાદાન) * હું દેખતામાંથી જ દેખું છું [અહો મુજને તથા]
(અધિકરણ) હું દેખતા માંહી જ દેખું છું [અહો મુજને સદા;]
૪. (કર્મ-કાર્ય) * હું દેખતાને માત્ર દેખું છું સદા અથવા અહા-
[ષટ્કારકોના ભેદ કહીને તેમને જ નિષેધતા.]

(૩) [હવે ઉપરોક્ત ભેદરૂપ કારકોને નકારીને અભેદ દર્શનમાત્ર ભાવને ગ્રહણ કરાવે છે :-]

૧. * નથી દેખતો, વળી દેખતો નથી દેખતાં હું પણ થકો,
નથી દેખતો હું દેખતા જ વડે અને નથી દેખતો,
૨. * હું દેખતા માટે અને હું દેખતામાંથી અહો
નથી દેખતો, હું દેખતામાંહી વળી નથી દેખતો;
૩. * નથી દેખતાને દેખતો હું [કારકોથી પાર છું,]
વિશુદ્ધ સર્વ રીતે અહો હું માત્ર દર્શનભાવ છું.

(૪) [વળી હવે જ્ઞાતાપણાના છ કારકભેદોનો વ્યવહાર બતાવે છે :-]

૧. * એવી જ રીતે હું વળી આ જાણનારા આત્મને,
'ગ્રહું છું' અહો હું એટલે કે 'જાણું છું' જ અહો ખરે;
૨. * હું જાણતો જ થકો અહો હું જાણું છું [મુજને અહા;]
હું જાણતા જ વડે અહો હું જાણું છું [મુજને તથા]
૩. * હું જાણતા માટે જ જાણું છું [અહો મુજને સદા;]
હું જાણતામાંથી જ જાણું છું [અહો મુજને યથા;]
૪. * હું જાણતા માંહી જ જાણું છું [અહો મુજને સદા;]
હું જાણતાને માત્ર જાણું છું [સદા અથવા અહા-]

(૫) [હવે ઉપરોક્ત કારકોને નકારીને અભેદ જ્ઞાનમાત્રભાવને ગ્રહણ કરાવે છે :-]

૧. * નથી જાણતો, વળી જાણતો નથી જાણતો હું પણ થકો,
નથી જાણતો હું જાણતા જ વડે અને નથી જાણતો.
૨. * હું જાણતા માટે, અને હું જાણતામાંથી અહો
નથી જાણતો, હું જાણતામાંહી વળી નથી જાણતો,
૩. * નથી જાણતાને જાણતો હું [કારકોથી પાર છું;]
કિંતુ અહો સુવિશુદ્ધ એવી જ્ઞાપ્તિમાત્ર જ ભાવ છું.

(૬) [ઉપસંહાર :-]

૧. * આ રીત દેખનહાર તેમજ જાણનારા આત્મને,
કર્તા, કરમ ને કરણ તેમજ સંપ્રદાન અહો અને
૨. * અપાદાન ને અધિકરણરૂપ ભેદપૂર્વક આત્મને,
કરીને ગ્રહણ, પછી કારકોના ભેદને જ નિષેધીને;
૩. * નિજને અનુભવવો અહો બસ માત્ર દેખનહાર ને
વળી માત્ર જાણનહાર એમ અભેદરૂપે તેહને.

ટીકા :-

(૧) * [પ્રથમ દર્શકપણું અને જ્ઞાતાપણું આત્માનું સ્વલક્ષણ છે એમ કહીને દર્શક આત્માને ગ્રહણ કરાવે છે. :-]

૧. * ચેતના દર્શનજ્ઞાનરૂપ ભેદોને ઉલ્લંઘતી નહિ
* હોવાથી, ચેતકપણાની માફક દર્શકપણું અને જ્ઞાતાપણું
૨. * આત્માનું સ્વલક્ષણ જ છે.
* માટે હું દેખનારા આત્માને ગ્રહણ કરું છું.

- (૨) * [હવે દર્શકપણાની નિર્મળ પર્યાયના છ કારકો અસ્તિથી બતાવે છે :-]
- ૧ * 'ગ્રહણ કરું છું' એટલે 'દેખું જ છું;'
 - * દેખતો જ (અર્થાત્ દેખતો થકો જ) દેખું છું,
 ૨. * દેખતા વડે જ દેખું છું,
 - * દેખતા માટે જ દેખું છું,
 ૩. * દેખતામાંથી જ દેખું છું,
 - * દેખતામાં જ દેખું છું,
 ૪. * દેખતાને જ દેખું છું.
 - * [આ રીતે ષટ્કારકોના ભેદો કહીને આચાર્યશ્રી હવે તેમનો જ નિષેધ કરે છે :-]
- (૩) * [હવે ઉપરોક્ત ભેદરૂપ કારકોને નકારીને અભેદ દર્શનમાત્રભાવને ગ્રહણ કરાવે છે :-]
૧. * અથવા—નથી દેખતો; નથી દેખતો થકો દેખતો,
 - * નથી દેખાતા વડે દેખતો, નથી
 ૨. * દેખતા માટે દેખતો, નથી દેખતામાંથી
 - * દેખતો, નથી દેખતામાં દેખતો,
 ૩. * નથી દેખતાને દેખતો;
 - * પરંતુ સર્વવિશુદ્ધ દર્શનમાત્ર ભાવ છું.
- (૪) * [વળી હવે જ્ઞાતાપણાના છ કારકભેદોનો વ્યવહાર બતાવે છે :-]
૧. * વળી એવી જ રીતે—હું જાણનારા આત્માને
 - * ગ્રહણ કરું છું. 'ગ્રહણ કરું છું' એટલે 'જાણું જ છું;'
 ૨. * જાણતો જ (અર્થાત્ જાણતો થકો જ) જાણું છું
 - * જાણતા વડે જ જાણું છું,
 ૩. * જાણતા માટે જ જાણું છું,
 - * જાણતામાંથી જ જાણું છું,
 ૪. * જાણતામાં જ જાણું છું,
 - * જાણતાને જ જાણું છું.
- (૫) * [હવે ઉપરોક્ત ભેદરૂપ કારકોને નકારીને અભેદ જ્ઞાનમાત્રભાવને ગ્રહણ કરાવે છે :-]
૧. * અથવા—નથી જાણતો; નથી જાણતો થકો જાણતો,
 - * નથી જાણતા વડે જાણતો,
 ૨. * નથી જાણતા માટે જાણતો, નથી જાણતામાંથી જાણતો,
 - * નથી જાણતામાં જાણતો,

૩. * નથી જાણતાને જાણતો;
* પરંતુ સર્વવિશુદ્ધ જ્ઞાતિમાત્ર (જાણનક્રિયામાત્ર) ભાવ છું.
- (૬) * [ઉપસંહાર :]
૧. * (આમ દેખનારા આત્માને તેમજ જાણનારા આત્માને
* કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન,
૨. * અપાદાન અને અધિકરણરૂપ કારકોના ભેદપૂર્વક
* ગ્રહણ કરીને, પછી કારકભેદોનો નિષેધ કરી
૩. * આત્માને અર્થાત્ પોતાને દર્શનમાત્ર ભાવરૂપે
* તેમજ જ્ઞાનમાત્ર ભાવરૂપે અનુભવવો અર્થાત્ અભેદરૂપે અનુભવવો.)

કલ્પ - ૧૮૩

ઉત્થાનિકા :—હવે આ અર્થનું કલ્પરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જગતમાં ખરેખર ચેતના અદ્વૈત છે
* તોપણ જો તે દર્શનજ્ઞાનરૂપને છોડે
૨. * તો સામાન્યવિશેષરૂપના અભાવથી
* (તે ચેતના) પોતાના અસ્તિત્વને જ છોડે;
૩. * આમ ચેતના પોતાના અસ્તિત્વને છોડતાં,
* (૧) ચેતનને જડપણું આવે અર્થાત્ આત્મા જડ થઈ જાય, અને
૪. * (૨) વ્યાપક વિના (-ચેતના વિના-) વ્યાપ્ય જે આત્મા તે નાશ પામે
* (-આમ બે દોષ આવે છે). માટે ચેતના નિયમથી દર્શનજ્ઞાનરૂપી જ હો.

કલ્પશામૂત :-

૧. * છે [તો] ખરેખર ચેતના અદ્વૈત રે આ જગતમાં,
તોપણ [અરે] જો છોડતી તે જ્ઞાનદર્શનરૂપ અહા;
૨. * સામાન્ય ને વિશેષ નિજના રૂપના જ અભાવને
લીધે, અહો તે ચેતના છોડે સ્વના અસ્તિત્વને;
૩. * ને એમ થાતાં જડપણું આવે અહો ચૈતન્યને,
થઈ જાય તો આત્મા અહો જડરૂપ તેથી ને ખરે;
૪. * વ્યાપક વિના જે વ્યાપ્ય આત્મા, નાશને પામે અહો,
તેથી ખરેખર ચેતના બસ જ્ઞાનદર્શનરૂપ હો.

કલ્પશ - ૧૮૪

ઉત્થાનિકા :-હવે આગળના કથનની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * ચૈતન્યનો (આત્માનો) તો એક ચિન્મય જ ભાવ છે,
* જે બીજા ભાવો છે તે ખરેખર પરના ભાવો છે;
૨. * માટે (એક) ચિન્મયભાવ જ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે,
* બીજા ભાવો સર્વથા છોડવાયોગ્ય છે.

કલ્પશામૃત :-

૧. * ચૈતન્યનો તો એકમાત્ર જ ભાવ ચિન્મય છે અને
બીજા બધા ભાવો સહુ તો ભાવ પરના છે ખરે;
૨. * ને તેથી ચિન્મય ભાવ એક જ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે,
સહુ અન્ય ભાવો સર્વ રીતે છોડવાને યોગ્ય છે.

ગાથા - 300

ઉત્થાનિકા :-હવે આ ઉપદેશની ગાથા કહે છે :-

ગાથા * સૌ ભાવ જે પરકીય જાણે, શુદ્ધ જાણે આત્મને,
તે કોણ જ્ઞાની 'મારું આ' એવું વચન બોલે ખરે ? 300

ટીકામૃત :-

૧. * જે પુરુષ પરના ને નિજાત્માના નિયત એવા સદા,
નિજલક્ષણોના ભેદમાં પડનારી પ્રજ્ઞાથી અહા;
૨. * જ્ઞાની થયો છે તે ખરેખર એક ચિન્મય ભાવને,
નિજનો જ જાણે છે અને બાકી સહુયે ભાવને;
૩. * છે પારકા તેઓ અહો ત્યમ જાણતો તે પુરુષ રે,
પરભાવ 'મારાં છે સહુ આ' એમ કેમ કહે અરે !
૪. * એ કારણે કે પર અને નિજને અહો નિશ્ચય થકી,
સ્વ-સ્વામિ સંબંધનો સંભવ નથી કદીયે જરી.
૫. * તેથી અહો ચિદ્ભાવ એક જ સર્વથા છે ગ્રાહ્ય ને
સહુ શેષ ભાવો છોડવાને યોગ્ય છે—સિદ્ધાંત છે.

ટીકા :-

૧. * જે (પુરુષ) પરના અને આત્માના નિયત
* સ્વલક્ષણોના વિભાગમાં પડનારી પ્રજ્ઞા વડે
૨. * જ્ઞાની થાય, તે ખરેખર એક ચિન્માત્ર ભાવને
* પોતાનો જાણે છે અને બાકીના સર્વ ભાવોને
૩. * પારકા જાણે છે. આવું જાણતો થકો (તે પુરુષ)
* પરભાવોને 'આ મારા છે' એમ કહે? (ન જ કહે;)
૪. * કારણ કે પરને અને પોતાને નિશ્ચયથી
* સ્વસ્વામિસંબંધનો અસંભવ છે.
૫. * માટે, સર્વથા ચિદ્ભાવ જ (એક) ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે,
* બાકીના સમસ્ત ભાવો છોડવાયોગ્ય છે—એવો સિદ્ધાંત છે.

કળશ - ૧૮૫

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જેમના ચિત્તનું ચરિત્ર (-અભિપ્રાય) ઉદાત્ત (-ઉદાર, ઉચ્ચ, ઉજ્જ્વળ) છે
* એવા મોક્ષાર્થીઓ આ સિદ્ધાંતને સેવન કરો
૨. * કે-હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમય એક પરમ જ્યોતિ જ સદાય
* છું; અને આ જે ભિન્ન લક્ષણવાળા વિવિધ પ્રકારના
૩. * ભાવો પ્રગટ થાય છે તે હું નથી, કારણ
* કે તે બધાય મને પરદ્રવ્ય છે.

કળશામૃત :-

૧. * ચરિત્ર જેના ચિત્તનું ઉદાત્ત-ઉજ્જ્વળ-છે અહો,
એવા સહુ મોક્ષાર્થી આ સિદ્ધાંતનું સેવન કરો;
૨. * કે-હું અહો તો શુદ્ધ ચેતનમય પરમ જ્યોતિ સદા
છું એક, ને આ ભિન્ન લક્ષણવંત વિવિધ પ્રકારના;
૩. * ભાવો પ્રગટ જે થાય છે તે હું નથી એ કારણે
કે તે બધા પરદ્રવ્ય છે મુજને [ન સ્પર્શે છે ખરે.]

કલશ - ૧૮૬

ઉત્થાનિકા :-હવે આગળના કથનની સૂચનાનો શ્લોક કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જે પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે તે અપરાધી છે
* તેથી બંધમાં પડે છે, અને જે
૨. * સ્વદ્રવ્યમાં જ સંવૃત્ત છે (અર્થાત્ જે પોતાના દ્રવ્યમાં જ ગુપ્ત છે—મગ્ન છે—સંતુષ્ટ છે, પરદ્રવ્યને
* ગ્રહતો નથી) એવો યતિ નિરપરાધી છે તેથી બંધાતો નથી.

કલશામૃત :-

૧. * પરદ્રવ્યને જે ગ્રહણ કરતો તે અહો અપરાધી છે, તે બંધમાં તેથી પડે છે ને અહો કો' પુરુષ જે;
૨. * નિજ દ્રવ્યમાં જ સંવૃત્ત છે—સંતુષ્ટ છે, પરદ્રવ્યને ગ્રહતો નથી, એવો યતિ અપરાધી નથી, અણબદ્ધ છે.

ગાથા ૩૦૧ થી ૩૦૩

ઉત્થાનિકા :-હવે આ કથનને દ્રષ્ટાંતપૂર્વક ગાથામાં કહે છે :-

- ગાથા * અપરાધ ચૌર્યાદિક કરે જે પુરુષ તે શંકિત ફરે,
કે લોકમાં ફરતાં રખે કો ચોર જાણી બાંધશે; ૩૦૧.
- * અપરાધ જે કરતો નથી, નિ:શંક લોક વિષે ફરે,
'બંધાઉં હું' એવી કદી ચિંતા ન થાયે તેહને. ૩૦૨.
- * ત્યમ આતમા અપરાધી 'હું બંધાઉં' એમ સશંક છે,
ને નિરપરાધી જીવ 'નહિ બંધાઉં' એમ નિશંક છે. ૩૦૩.

ટીકામૂત :-

(૧) * [દ્રષ્ટાંત : આ જગતમાં અપરાધીને બંધનની શંકા થાય છે, નિરપરાધી નિશંક હોય છે :-]

૧. * છે ગ્રહણ પરદ્રવ્યો તણું લક્ષણ સદા એવો અહા,
અપરાધ જેહ પુરુષ કરે છે જેમ રે આ જગતમાં;
૨. * તેને જ શંકા થાય છે બંધન તણી પણ જે ખરે,
અપરાધ કંઈ કરતો નથી, નથી બંધ-શંકા તેહને.

(૨) * [સિક્કાંત : અશુદ્ધ ભાવે વર્તતા આત્માને બંધ-શંકા થાય છે, શુદ્ધભાવે વર્તતાને બંધ-શંકા થતી નથી :-]

૧. * ત્યમ આતમા પણ જે શુભાશુભ ભાવ માંહી વર્તતો,
છે ગ્રહણ પરદ્રવ્યો તણું લક્ષણ સદા એવો અહો;
૨. * અપરાધ કરતાં તેહને શંકા થતી બંધન તણી,
ને શુદ્ધ ભાવે વર્તતો, અપરાધ જે કરતો નથી;
૩. * તેને ન શંકા બંધની કદી થાય છે—એ નિયમ છે,
[અપરાધીને છે બંધ-શંકા, નિરપરાધી નિ:શંક છે.]
૪. * માટે જ સહુયે પારકા ભાવો બધાને છોડીને,
શુદ્ધાતમાને ગ્રહણ કરવો નિરપરાધી થવા ખરે.

ટીકા : [Slightly Rearranged :]

(૧) [દ્રષ્ટાંત : આ જગતમાં અપરાધીને બંધની શંકા થાય છે, નિરપરાધી નિ:શંક હોય છે :-]

૧. * પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ જેનું લક્ષણ છે
* એવો અપરાધ જેમ આ જગતમાં જે પુરુષ કરે છે
૨. * તેને જ બંધની શંકા થાય છે અને
* જે અપરાધ કરતો નથી તેને બંધની શંકા થતી નથી,

(૨) * [સિક્કાંત : અશુદ્ધભાવે વર્તતા આત્માને બંધ-શંકા થાય છે, શુદ્ધભાવે વર્તતાને બંધ-શંકા થતી નથી :-]

૧. * તેમ આત્મા પણ જે અશુદ્ધ વર્તતો થકો,
* પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ જેનું લક્ષણ છે એવો
૨. * અપરાધ કરે છે તેને જ બંધની શંકા થાય છે
* અને જે શુદ્ધ વર્તતો થકો અપરાધ કરતો નથી
૩. * તેને બંધની શંકા થતી નથી—એવો નિયમ છે.
* [તેથી અપરાધીને બંધની શંકા થાય છે, નિરપરાધીને બંધ-શંકા થતી નથી એમ સિદ્ધ થયું.]
૪. * માટે સર્વથા સર્વ પારકા ભાવોના પરિહાર વડે (અર્થાત્ પરદ્રવ્યના સર્વ ભાવોને છોડીને)
* શુદ્ધ આત્માને ગ્રહણ કરવો, કારણ કે એમ થાય ત્યારે જ નિરપરાધપણું થાય છે.

ગાથા - ૩૦૪, ૩૦૫

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે આ 'અપરાધ' એટલે શું? તેના ઉત્તરમાં અપરાધનું સ્વરૂપ કહે છે :-

- ગાથા :* સંસિદ્ધિ, સિદ્ધિ, રાધ, આરાધિત, સાધિત—એક છે,
એ રાધથી જે રહિત છે તે આત્મા અપરાધ છે; ૩૦૪.
* વળી આત્મા જે નિરપરાધી તે નિ:શંકિત હોય છે,
વર્તે સદા આરાધનાથી, જાણતો 'હું' આત્મને. ૩૦૫.

ટીકામૃત :-

૧. * પરદ્રવ્યના પરિહારથી શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ કે સાધન [અહા કે લક્ષ-આશ્રય-સેવના] તે રાધ* છે.
૨. * આ 'રાધ'થી જે રહિત છે તે આત્મા 'અપરાધ' છે, અથવા બીજો તેનો અહો પણ અર્થ આ રીત થાય છે—
૩. * જે ભાવ 'રાધ' રહિત છે તે ભાવ છે અપરાધ ને અપરાધથી જે સહિત વર્તે સાપરાધી તેહ છે.
૪. * પરદ્રવ્યગ્રહણ તણા અહો સદ્ભાવથી તે આત્મા, શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિના જ અભાવને લીધે અહા;
૫. * બંધન તણી શંકા થતી હોવાથી [એવો જીવ તે,] અણશુદ્ધ પોતે હોઈને નક્કી અનારાધક જ છે.
૬. * ને જેહ આત્મા છે નિરપરાધી [અહો તે જીવની,] સમગ્ર પરદ્રવ્યો તણા પરિહારથી શુદ્ધાત્મની,
૭. * સિદ્ધિ તણા સદ્ભાવને લીધે અહો [તે જીવને,] [ધ્રુવ દ્રવ્યના આશ્રય થકી] શંકા ન થાતી હોઈને;
૮. * ઉપયોગ માત્ર જ એક લક્ષણ જેહનું છે તે ખરે, શુદ્ધાત્મા જ હું છું અહો નિશ્ચય કરંતો એમ તે;
૯. * શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ છે લક્ષણ અહો જેનું ખરે, આરાધનાથી વર્તતો તે હોઈને 'રાધક' જ છે.

ટીકા :-

૧. * પરદ્રવ્યના પરિહાર વડે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા
* સાધન તે રાધ.*
૨. * જે આત્મા 'અપગતરાધ' અર્થાત્ રાધ રહિત હોય તે આત્મા અપરાધ છે.
* અથવા (બીજો સમાસવિગ્રહ આ પ્રમાણે છે :)

૧. રાધ = આરાધના; પ્રસન્નતા; કૃપા; સિદ્ધિ; પૂર્ણતા; સિદ્ધ કરવું તે; પૂર્ણ કરવું તે.

૩. * જે ભાવ રાધ રહિત હોય તે ભાવ અપરાધ છે;
* તે અપરાધ સહિત જે આત્મા વર્તતો હોય તે આત્મા સાપરાધ છે.
૪. * તે આત્મા, પરદ્રવ્યના ગ્રહણના સદ્ભાવ વડે
* શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના અભાવને લીધે
૫. * બંધની શંકા થતી હોઈને
* સ્વયં અશુદ્ધ હોવાથી, અનારાધક જ છે.
૬. * અને જે આત્મા નિરપરાધ છે તે,
* સમગ્ર પરદ્રવ્યના પરિહાર વડે શુદ્ધ આત્માની
૭. * સિદ્ધિના સદ્ભાવને લીધે બંધની
* શંકા નહિ થતી હોવાથી
૮. * 'ઉપયોગ જ જેનું એક લક્ષણ છે એવો
* એક શુદ્ધ આત્મા જ હું છું' એમ નિશ્ચય કરતો થકો
૯. * શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ જેનું લક્ષણ છે
* એવી આરાધનાથી સદાય વર્તતો હોવાથી આરાધક જ છે.

કળશ - ૧૮૭

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * સાપરાધ આત્મા નિરંતર અનંત પુદ્ગલ પરમાણુરૂપ કર્મોથી
* બંધાય છે; નિરપરાધ આત્મા
૨. * બંધનને કદાપિ સ્પર્શતો નથી જ.
* જે સાપરાધ આત્મા છે તે તો નિયમથી
૩. * પોતાને અશુદ્ધ સેવતો થકો સાપરાધ છે;
* નિરપરાધ આત્મા તો ભલી રીતે શુદ્ધ આત્માનો સેવનારો હોય છે.

કળશામૃત :-

૧. * રે સાપરાધી આત્મા અનંત જડ કર્મો વડે
બંધાય છે નિરંતરે, [પણ] નિરપરાધી તો ખરે;
૨. * નથી સ્પર્શતો જ કદીય તે જડ કર્મને પુદ્ગલમયી.
જે સાપરાધી આત્મા છે તે અહો તો નિયમથી;
૩. * નિજને અશુદ્ધ જ સેવતો છે સાપરાધી તે ખરે,
[પણ] નિરપરાધ ભલી રીતે શુદ્ધાત્મ-સેવક હોય છે.

કળશ - ૧૮૭ પછીની ટીકા

ઉપોદ્ઘાત :- (હવે વ્યવહારનયાવલંબી અર્થાત્ વ્યવહારનયને અવલંબનાર તર્ક કરે છે કે :-)

‘એવો શુદ્ધ આત્માની ઉપાસનાનો પ્રયાસ (મહેનત) કરવાનું શું કામ છે? કારણ કે પ્રતિક્રમણ આદિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે; કેમકે સાપરાધને, જે અપ્રતિક્રમણાદિ છે તે, અપરાધને દૂર કરનારાં નહિ હોવાથી, વિષકુંભ છે, માટે જે પ્રતિક્રમણ આદિ છે તે, અપરાધને દૂર કરનારાં હોવાથી, અમૃતકુંભ છે. વ્યવહારાચારસૂત્રમાં (-વ્યવહારને કહેનારા આચારસૂત્રમાં) પણ કહ્યું છે કે-’

શ્લોક-૧

શ્લોકાર્થ :-

૧. * અપ્રતિક્રમણ, અપ્રતિસરણ, અપરિહાર, અધારણા,
* અનિવૃત્તિ, અનિંદા, અગર્હા, અને અશુદ્ધિ—એ
૨. * (આઠ પ્રકારનો) વિષકુંભ અર્થાત્ ઝેરનો ઘડો છે. [વ્યવહાર શાસ્ત્રોનું આ કથન છે.]
* [સાપરાધીને અપરાધ દૂર કરનારા નહિ હોવાથી તેઓ ત્યાજ્ય છે.]

કળશામૃત :-

- * અણપ્રતિક્રમણ, અણપ્રતિસરણ, પરિહારઅણ^૧, અણધારણા, અનિવૃત્તિ, અણનિંદા, અગર્હા ને અશુદ્ધિ—આઠ આ;
- * વિષકુંભ અષ્ટ પ્રકારના [-આચારસૂત્રનું કથન છે,]
[અપરાધ દૂર કરે નહિ, તેથી જ તેઓ ત્યાજ્ય છે.]

શ્લોક-૨

શ્લોકાર્થ :-

૧. * પ્રતિક્રમણ, પ્રતિસરણ, પરિહાર, ધારણા,
* નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા અને શુદ્ધિ—
૨. * એ આઠ પ્રકારનો અમૃતકુંભ છે.
* [તેઓ અપરાધને દૂર કરે છે તેથી આચારસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે.]

૧. પરિહારઅણ = અપરિહાર

કળશામૃત :-

- * પ્રતિક્રમણ ને પ્રતિસરણ, ને પરિહાર તેમજ ધારણા, નિવૃત્તિ, નિંદા તેમ ગર્હા ને વળી શુદ્ધિ અહા !
- * આ રીત અષ્ટ પ્રકારના [અનુષ્ઠાન] અમૃતકુંભ છે,
[અપરાધને દૂર કરે—આચારસૂત્રનું કથન છે.]

ગાથા - ૩૦૬, ૩૦૭

ઉત્થાનિકા :-ઉપરોક્ત તર્કનું સમાધાન આચાર્ય ભગવાન (નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાથી) ગાથામાં કરે છે :-

- ગાથા * પ્રતિક્રમણ ને પ્રતિસરણ, વળી પરિહરણ, નિવૃત્તિ, ધારણા, વળી શુદ્ધિ, નિંદા, ગર્હણા—એ અષ્ટવિધ વિષકુંભ છે. ૩૦૬.
* અણપ્રતિક્રમણ, અણપ્રતિસરણ, અણપરિહરણ, અણધારણા, અનિવૃત્તિ, અણગર્હા, અનિંદા, અશુદ્ધિ—અમૃતકુંભ છે. ૩૦૭.

ટીકામૃત :-

(૧) [અજ્ઞાનીના અપ્રતિક્રમણાદિ સર્વથા અપરાધરૂપ હોવાથી વિષકુંભ જ છે :]

૧. * ને પ્રથમ તો અજ્ઞાનીજનને જેહ સાધારણ અહા છે અપ્રતિક્રમણાદિ, અહો નિજ શુદ્ધ આત્માની સદા;
૨. * સિદ્ધિ તણા જ અભાવરૂપ સ્વભાવવાળા હોઈને, અપરાધરૂપ સ્વયમેવ હોવાથી જ છે વિષકુંભ તે;
૩. * શું છે પ્રયોજન તેમનો વિચાર કરવાથી ખરે, તેઓ પ્રથમથી ત્યાગવાને યોગ્ય છે તેથી અરે.

(૨) [સાધકના દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ વ્યવહારથી અમૃતકુંભ કહેવાય છે પરંતુ નિશ્ચયથી તેઓ વિષકુંભ જ છે :]

૧. * ને દ્રવ્યરૂપ પ્રતિક્રમણ આદિ બધા જે ભાવ છે, તેઓ અહો અપરાધરૂપી વિષના સહુ દોષને;
૨. * મટાડવા ધીમે ધીમે સમર્થ હોવાને લીધે, અમૃતના છે કુંભ [-એ વ્યવહારના શાસ્ત્રો કહે;]
૩. * તોપણ અહો પ્રતિક્રમણ-અણપ્રતિક્રમણ આદિથી અહા, વિરુદ્ધ લક્ષણ છે સદા એવી ત્રીજી ભૂમિ મહા
૪. * અણપ્રતિક્રમણરૂપ, તેહને નહિ દેખનારા પુરુષને, તે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ નિજ અપરાધના જ વિનાશને;
૫. * કરવા સમર્થ ન હોઈને વિપક્ષ કાર્ય કરે અરે, આ રીત કારક બંધના હોવાથી તે વિષકુંભ છે.

(૩) [સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રીજી ભૂમિથી જ નિરપરાધપણું છે :]

૧. * જે અપ્રતિક્રમણાદિરૂપી ભૂમિ ત્રીજી છે તે ખરે, નિજ શુદ્ધ આત્માની સ્વયં સિદ્ધિરૂપે હોવાથી તે;

૨. * અપરાધરૂપી સર્વ દોષોને સહુય પ્રકારથી,
વિનષ્ટ કરનારી અહો હોવાથી છે જ સ્વયં થકી;
૩. * સાક્ષાત્ અમૃતકુંભ છે પોતાથી ને તેથી અરે,
ત્રીજી ભૂમિકાવંતના વ્યવહાર દ્રવપ્રતિક્રમણને;
૪. * કહેવાય 'અમૃતકુંભ' છે [તે જ્ઞાનીના વ્યવહારને,]
આ ત્રીજી ભૂમિથી જ આત્મા નિરપરાધી થાય છે.
૫. * તેના અભાવ મહીં અહો દ્રવપ્રતિક્રમણ પણ છે અરે
અપરાધ, તેથી નિરપરાધપણું જ તેનાથી ઠરે;
૬. * ને તેની પ્રાપ્તિને જ અર્થે આ પ્રતિક્રમણાદિ છે,
[છે નિરપરાધીપણું અહો બસ ત્રીજી ભૂમિથી ખરે.]

(૪) [નિશ્ચયનયનું શાસ્ત્ર સમસ્ત શુભાશુભ કર્મને છોડાવવાનું અતિ દુષ્કર કાર્ય કરે છે :]

૧. * [પણ] આમ હોવાથી ન માનો શાસ્ત્ર નિશ્ચયનય તણું,
છોડાવતું દ્રવપ્રતિક્રમણને, તો કરે છે તેહ શું?
૨. * છોડાવતું-અટકાવતું નથી તેહ દ્રવપ્રતિક્રમણને,
સંતુષ્ટ તે કરતું નથી દ્રવપ્રતિક્રમણથી [જીવને;]
૩. * તેના સિવાય બીજું અહો પણ [થાય છે નિશ્ચયનયે,]
પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણ આદિથી અગોચર જેહ છે;
૪. * અણપ્રતિક્રમણરૂપ શુદ્ધ આત્માની અહો સિદ્ધિ ખરે,
લક્ષણ અહો છે જેહનું એવું અતિ દુષ્કર અરે;
૫. * એવું કંઈક કરાવતું [તે શાસ્ત્ર નિશ્ચયનય તણું,]
આ શાસ્ત્રમાં જ હવે પછી કરશે નિરુપણ તેહનું;
૬. * કે જે અહો પૂર્વે કરેલાં શુભ-અશુભ કર્મો ઘણાં,
વિસ્તારવાળા 'નેક રીતે તેમનાથી જે અહા;
૭. * નિજ આત્મને છોડાવતો તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે,
[નિશ્ચય તણી પ્રાપ્તિ થયે જ અહો સફળ વ્યવહાર છે.]

ટીકા :-

(૧) [અજ્ઞાનીના અપ્રતિક્રમણાદિ સર્વથા અપરાધરૂપ હોવાથી વિષકુંભ જ છે :]

૧. * પ્રથમ તો અજ્ઞાનીજનસાધારણ (અર્થાત્ અજ્ઞાની લોકોને સાધારણ એવાં)
* અપ્રતિક્રમણાદિ છે તેઓ તો શુદ્ધ આત્માની

૨. * સિદ્ધિના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળાં હોવાને લીધે
* સ્વયમેવ અપરાધરૂપ હોવાથી વિષકુંભ જ છે;
 ૩. * તેમનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે?
* (તેઓ તો પ્રથમ જ ત્યાગવાયોગ્ય છે.)
- (૨) [સાધકના દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ વ્યવહારથી અમૃતકુંભ કહેવાય છે પરંતુ નિશ્ચયથી તેઓ વિષકુંભ જ છે :]
૧. * અને જે દ્રવ્યરૂપ પ્રતિક્રમણાદિ છે
* તેઓ સર્વ અપરાધરૂપી વિષના દોષોને
 ૨. * ઘટાડવામાં (-ક્રમે ક્રમે મટાડવામાં) સમર્થ હોવાથી
* અમૃતકુંભ છે (એમ વ્યવહાર આચારસૂત્રમાં કહ્યું છે)
 ૩. * તોપણ પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી
* વિલક્ષણ એવી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિને
 ૪. * નહિ દેખનાર પુરુષને
* તે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ (અપરાધ કરવારૂપ)
 ૫. * પોતાનું કાર્ય કરવા અસમર્થ હોવાને લીધે વિપક્ષનું કાર્ય
* (અર્થાત્ બંધનું કાર્ય) કરતાં હોવાથી વિષકુંભ જ છે.
- (૩) [સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રીજી ભૂમિથી જ નિરપરાધપણું છે :]
૧. * જે અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિ છે તે,
* સ્વયં શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિરૂપ હોવાને લીધે
 ૨. * સર્વ અપરાધરૂપી વિષના દોષોને સર્વથા
* નષ્ટ કરનારી હોવાથી,
 ૩. * સાક્ષાત્ સ્વયં અમૃતકુંભ છે અને એ રીતે (તે ત્રીજી ભૂમિ)
* વ્યવહારથી દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને પણ [—“ત્રીજી ભૂમિકાવાળા અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિના વ્યવહારને પણ”]
 ૪. * અમૃતકુંભપણું સાધે છે [—“અમૃતકુંભ કહેવાય છે”].
* તે ત્રીજી ભૂમિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે.
 ૫. * તેના (અર્થાત્ ત્રીજી ભૂમિના) અભાવમાં દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ પણ
* અપરાધ જ છે. માટે, ત્રીજી ભૂમિથી જ નિરપરાધપણું છે એમ ઠરે છે.
 ૬. * તેની પ્રાપ્તિ અર્થે જ આ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ છે.
* [આ રીતે ત્રીજી ભૂમિથી ખરેખર નિરપરાધપણું છે.]

(૪) [નિશ્ચયનયનું શાસ્ત્ર સમસ્ત શુભાશુભ કર્મને છોડાવવાનું અતિ દુષ્કર કાર્ય કરે છે :]

૧. * આમ હોવાથી એમ ન માનો કે (નિશ્ચયનયનું) શાસ્ત્ર દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને
* છોડાવે છે. ત્યારે શું કરે છે?
૨. * દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિથી છોડી દેતું નથી (-અટકાવી દેતું નથી,
* સંતોષ મનાવી દેતું નથી;)
૩. * તે સિવાય બીજું પણ,
* પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી અગોચર
૪. * અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ, શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ
* જેનું લક્ષણ છે એવું, અતિ દુષ્કર
૫. * કાંઈક કરાવે છે.
* આ શાસ્ત્રમાં જ આગળ કહેશે કે—
૬. * (અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળાં
* જે પૂર્વે કરેલાં શુભાશુભ કર્મ છે તેમનાથી જે
૭. * પોતાના આત્માને નિવર્તાવે છે તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે.) વગેરે.
* [“વ્યવહારનું સફળપણું ત્યારે કહેવાય કે ત્યાંથી છૂટીને નિશ્ચયમાં આવે તો.”]

કળશ - ૧૮૮

ઉત્થાનિકા :-હવે આ કથનના કળશરૂપે કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * આ કથનથી, સુખે બેઠેલા (અર્થાત્ એશઆરામ કરતા)
* પ્રમાદી જીવોને હત કહ્યાં છે.
૨. * (અર્થાત્ મોક્ષના તદ્દન અનધિકારી કહ્યાં છે),
* ચાપલ્યનો (-વિચાર વિનાના કાર્યનો) પ્રલય કર્યો છે (અર્થાત્ આત્મભાન વિનાની ક્રિયાઓને મોક્ષના કારણમાં ગણી નથી),
૩. * આલંબનને ઉખેડી નાખ્યું છે
* (અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિના દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ વગેરેને પણ નિશ્ચયથી બંધનું કારણ ગણીને હેય કહ્યાં છે),
૪. * જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનધન આત્માની પ્રાપ્તિ ન થાય
* ત્યાં સુધી (શુદ્ધ) આત્મારૂપી થાંભલે જ ચિત્તને બાંધ્યું છે
૫. * (-વ્યવહારના આલંબનથી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં
* ચિત્ત ભમતું હતું તેને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્મામાં જ
૬. * લગાડવાનું કહ્યું છે કારણ
* કે તે જ મોક્ષનું કારણ છે.)

કળશામૃત :-

૧. * આ કથનથી સુખ [માનીને] આરામ કરતાં જે અરે,
એવા પ્રમાદી જીવને રે 'હત' કહ્યાં છે [મુનિવરે;]
૨. * અર્થાત્ મોક્ષ તણા અનધિકારી કહ્યાં છે તેમને,
નથી મોક્ષકારણમાં ગણ્યા વિચારહીન સહુ કાર્યને;
૩. * સદ્દ્રષ્ટિના પણ પ્રતિક્રમણ છે, બંધકારણ નિશ્ચયે,
ગણી હેય આલંબન સહુ, પરના ઉખેડ્યાં છે ખરે;
૪. * વિજ્ઞાનધન સંપૂર્ણ આત્મની પ્રાપ્તિ થાયે જ્યાં સુધી,
શુદ્ધાત્મરૂપી થાંભલે છે ચિત્ત બાંધ્યું ત્યાં સુધી;
૫. * અનેક પ્રવૃત્તિ મહીં વ્યવહારના અવલંબને,
ભમતું હતું જે ચિત્ત તેને શુદ્ધ ચેતનમાં ખરે;
૬. * લગાડવાનું કહ્યું અહો છે [મુનિવરે] એ કારણે,
કે માત્ર તે કારણ અહો છે મોક્ષનું [તું જાણજે.]

કળશ-૧૮૯

ઉત્થાનિકા :-અહીં નિશ્ચયનયથી પ્રતિક્રમણાદિને વિષકુંભ કલાં અને અપ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કલાં તેથી કોઈ ઊલટું સમજી પ્રતિક્રમણાદિને છોડી પ્રમાદી થાય તો તેને સમજાવવાને કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * (અરે! ભાઈ,) જ્યાં પ્રતિક્રમણને જ વિષ કહ્યું છે,
* ત્યાં અપ્રતિક્રમણ અમૃત ક્યાંથી હોય? (અર્થાત્ ન જ હોય.)
૨. * તો પછી માણસો નીચે-નીચે પડતા થકા પ્રમાદી
* કાં થાય છે? [કિંતુ] નિષ્પ્રમાદી થયા થકા
૩. * ઊંચે ઊંચે કાં ચડતા નથી?
* [તેથી હવે હે ભાઈ! તું પ્રમાદ તજીને ત્રીજી ભૂમિને પામ.]

કળશામૃત :-

૧. * રે ભાઈ! જ્યાં પ્રતિક્રમણને જ કહ્યું અહો તે વિષ છે,
ત્યાં અપ્રતિક્રમણ ન હોય [કદી] અમૃત અહો [કો' પણ રીતે;]
૨. * તો માણસો નીચે નીચે પડતા થકા પરમાદી રે
કાં થાય છે? [કિંતુ] અહા થઈ નિષ્પ્રમાદી [જીવ તે;]
૩. * ઊંચે ઊંચે ચડતા નથી? [તે ખેદ ને આશ્ચર્ય છે!]
[તેથી પ્રમાદ તજી હવે ત્રીજી ભૂમિ તું પામજે.]

કાવ્ય - ૧૯૦

ઉત્થાનિકા :-હવે આ અર્થને દ્રઢ કરતું કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * કષાયના ભાર વડે ભારે હોવાથી
* આળસપણું તે પ્રમાદ છે; તેથી એ પ્રમાદયુક્ત આળસભાવ
૨. * શુદ્ધભાવ કેમ હોઈ શકે?
* માટે નિજ રસથી ભરેલા સ્વભાવમાં નિશ્ચળ થતો
૩. * મુનિ પરમ શુદ્ધતાને પામે છે અથવા શીઘ્ર—અલ્પ કાળમાં
* (કર્મબંધથી) છૂટે છે [અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન લઈને મુક્ત થાય છે.]

કાવ્યશામૂત :-

૧. * કષાયના [બહુ] ભારથી ભારે અહો તે હોઈને,
આળસપણું જ પ્રમાદ છે ને તેથી આળસભાવ જે;
૨. * પ્રમાદથી છે યુક્ત તે નહિ શુદ્ધભાવ થતો અહો,
માટે અહો નિજરસથી પૂર્ણ સ્વભાવમાં નિશ્ચળ થતો
૩. * મુનિ, પરમ શુદ્ધિ પામતો વા અલ્પકાળે તે અહો,
સહુ કર્મબંધથી છૂટીને [કેવળ લહી મુક્ત જ થતો.]

કલશ - ૧૯૧

ઉત્થાનિકા :-હવે, મુક્ત થવાનો અનુક્રમ દર્શાવતું કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * જે પુરુષ ખરેખર અશુદ્ધતા કરનારું જે પરદ્રવ્ય તે સર્વને છોડીને
* પોતે પોતાના સ્વદ્રવ્યમાં લીન થાય છે,
૨. * તે પુરુષ નિયમથી સર્વ અપરાધોથી રહિત થયો થકો,
* બંધના નાશને પામીને નિત્ય-ઉદિત (સદા પ્રકાશમાન) થયો થકો,
૩. * સ્વજ્યોતિથી (પોતાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી) નિર્મળપણે ઊછળતો જે ચૈતન્યરૂપ અમૃતનો
પ્રવાહ તેના વડે પૂર્ણ જેનો મહિમા
૪. * છે એવો શુદ્ધ થતો થકો, કર્મોથી છૂટે છે—
* મુક્ત થાય છે. [આ રીતે મુક્ત થવાનો અનુક્રમ કહ્યો.]

કલશામૃત :-

૧. * અશુદ્ધતા કરનાર જે પરદ્રવ્ય તે સહુ છોડીને,
જે પુરુષ નિજના દ્રવ્યમાં નિજથી ખરે લીન થાય છે;
૨. * અપરાધ સર્વથી નિયમથી તે પુરુષ રહિત થયો થકો,
બંધો તણા વિનાશને તે પામી નિત્ય ઉદિત થતો;
૩. * નિજ સ્વરૂપના પરકાશથી નિર્મળપણે ઊછળી અહો,
ચૈતન્ય-અમૃતના પ્રવાહથી પૂર્ણ મહિમા જેહનો;
૪. * [તે પુરુષ] શુદ્ધ થયો થકો સહુ કર્મ [બંધ]થી છૂટતો,
આ રીત તે શુદ્ધાતમા [અનુક્રમથી] મુક્તિ પામતો.

કળશ - ૧૯૨

ઉત્થાનિકા :-હવે મોક્ષ અધિકાર પૂર્ણ કરતાં તેના અંતમંગળરૂપે પૂર્ણ જ્ઞાનના મહિમાનું (સર્વથા શુદ્ધ થયેલા આત્મદ્રવ્યના મહિમાનું) કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

૧. * કર્મબંધના છેદથી અતુલ અક્ષય (અવિનાશી) મોક્ષને
* અનુભવતું, નિત્ય ઉદ્યોતવાળી (જેનો પ્રકાશ નિત્ય છે એવી) સહજ અવસ્થા જેની
૨. * ખીલી નીકળી છે એવું, એકાંતશુદ્ધ (-કર્મનો મેલ નહિ રહેવાથી
* જે અત્યંત શુદ્ધ થયું છે એવું), અને
૩. * એકાકાર (એક જ્ઞાનમાત્ર આકારે પરિણમેલા) નિજરસની અતિશયતાથી
* જે અત્યંત ગંભીર અને ધીર છે
૪. *: એવું આ પૂર્ણ જ્ઞાન જળહળી ઊઠ્યું (સર્વથા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય જાજ્વલ્યમાન પ્રગટ થયું);
* પોતાના અચળ મહિમામાં લીન થયું.

કળશામૃત :-

૧. * જે અતુલ અક્ષય મોક્ષને રે કર્મબંધન છેદથી
અનુભવતું, નિત્ય ઉદ્યોતવંત સહજ અવસ્થા જેહની;
૨. * ખીલી ગઈ છે એવું જે, નહિ કર્મમેલ જ હોઈને,
અત્યંત શુદ્ધ થયું અહો છે, એવું એકાંતે અને
૩. * છે એક જ્ઞાનાકાર એ નિજરસની મહિમાથી સદા,
અત્યંત ગંભીર છે અને અત્યંત છે ધીર તે અહા;
૪. * એવું અહો આ શુદ્ધ પૂરણ આત્મદ્રવ્ય પ્રગટ થયું,
નિજના અચળ મહિમા મહીં [તે જ્ઞાન] લીન થઈ ગયું.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં મોક્ષનો પ્રરૂપક આઠમો અંક સમાપ્ત થયો.